

Мішель Фуко

(1926-1984) – французький філософ та історик, найбільш відомий завдяки своїм критичним дослідженням соціальних інституцій, психіатрії, медицини та наук про людину. Створив першу у Франції кафедру психо-аналізу, був викладачем психології у Вищій нормальній школі і в університеті міста Лілль, завідував кафедрою історії систем мислення в Коледж де Франс.

Основний об'єкт досліджень Фуко – вивчення неусвідомлюваного різних історичних епох, і цей інтерес зближує його з Франкфуртською школою. Описав соціальну історію західного суспільства як нескінченну гру по перерозподілу владних функцій і структури насильства. У 60-ті рр. Фуко розробляє концепцію європейської науки на засадах «археології знання», у серцевині якої «знання-мова». У 70-ті рр. на перший план у його працях виходить тема «знання-насильства», «знання-влада». Знання, на його думку, не тільки пов'язане з владою, є не тільки продуктом суспільного устрою, що його породив, але й інструментом його руйнування, скидання влади.

Основні праці: *«Історія божевілля в класичну епоху»* (1961), *«Слова і речі: археологія гуманітарних наук»* (1966), *«Гра влади»* (1976), *«Інтелек-туали і влада»* (1972) та ін.

Лекція IV

Мистецтво державного управління

Як у Середні віки, так і в греко-римську античність незмінно існували трактати, що мали вигляд «Порад державцю» з приводу того, як себе вести, як виконувати владні повноваження, як досягати поваги підданих; поради щодо того, як любити Бога, підкорятися Богу і втілювати в життя Закон Божий. Однак вражає те, що починаючи з XVI ст., а саме з середини XVI до кінця XVIII ст. спостерігається розвиток і розквіт вельми значної серії трактатів, що мали форму чогось середнього між порадами державцю і трактатом з політичної науки – «мистецтва

управління». У XVI ст. проблема правління ставиться з різних питань одночасно в різних аспектах.

Як керувати собою, як бути керованим, як керувати іншими, з чим управлінням слід погоджуватися, як діяти, щоб стати за можливістю найкращим правителем. Мені здається, що всі ці проблеми у всій своїй напруженості і різноманітності досить характерні для XVI ст.

У Макіавеллі державець займає виняткове, зовнішнє і трансцендентне становище щодо свого державного статусу. Державець (князь) Макіавеллі отримує князівство або у спадок, або купуючи, або завойовуючи його, в усякому разі, державець не зливається з ним воєдино і «розташовується» поза князівством. Державця сполучає зі своїм становищем зв'язок через насильство, через традицію, або через укладення договорів, згоду з іншими правителями – неважливо, яким саме чином, у будь-якому разі, це чисто синтетичний зв'язок: не існує основоположної, сутнісної, природної та правової приналежності статусу князя.

Екстеріорність і трансцендентність князя – ось принцип. Королларій цього принципу: наскільки таке ставлення є зовнішнім, настільки воно є крихким і невпинно знаходиться під загрозою. Під загрозою ззовні – у вигляді ворогів державця, бажаючих захопити або повернути собі князівство, а також під загрозою зсередини: не існує апріорної, що не вимагає доказів причини, з якої піддані зобов'язані приймати авторитет правителя. По-третє, з цього правила і його королларія виводиться наступний імператив: метою здійснення влади повинні бути, підтримання, зміцнення та захист князівства, зрозумілого не як поєднання підданих з територією проживання, не як «об'єктивне князівство», але як ставлення князя до того, чим він володіє: до успадкованої ним території і до слухняних підданих. Мова йде про те, щоб захищати князівство в цьому значенні – як ставлення князя до своїх підданих і до своєї території, але не про те, щоб захищати територію і її жителів безпосередньо, і саме на збереження такого тендітного зв'язку правителя зі своїм князівством і направлено мистецтво бути державцем у Макіавеллі.

До того ж, з вищезазначеного у роботі Макіавеллі робиться висновок, що подібний аналіз має два аспекти. З одного боку, проблема полягає в тому, щоб зафіксувати небезпеки: звідки вони

виходять, у чому полягають, яка їхня відносна інтенсивність: яка небезпека вагоміша за інших і яка найменш істотна? А по-друге, мова йде про те, щоб визначити мистецтво маніпулювання відносинами сил, що дозволяють князю вчинити так, щоб його князівство як зв'язок з власними підданими і з територією могло бути захищено. Загалом, скажімо, що «Державець» Макіавеллі є трактат про вміння та вправність князя. Антимакіавеллівська література бажала замінити це чимось іншим, а саме – мистецтвом керувати: вміти зберегти власне князівство зовсім не означає вміти управляти.

У чому ж полягає мистецтво управління? Щоб спробувати позначити речі в їх поки ще непевному стані, я збираюся навести один із перших текстів антимакіавеллівської літератури, а саме – текст Гійома де ла Перьєра, датований 1555 р. «Політичне зерцало, що містить різні способи управління». Він говорить: «Правителем може називатися будь-який монарх, імператор, король, князь, сеньйор, магістрат, прелат, суддя і їм подібні». Подібно Ла Перьєру, деякі інші автори, що досліджують мистецтво управління, як правило, нагадують, що мова йде також про управління будинком, дітьми, душами, провінцією, монастирем, релігійним орденом, родиною.

Ці зауваження, що нагадують словникові визначення, насправді мають важливі політичні наслідки. А саме: державець у тому вигляді, в якому він постає у Макіавеллі за визначенням винятковий у своєму суверенітеті і у своєму зовнішньому і трансцендентному становищі щодо цього суверенітету. Тоді як у Ла Перьєра ми бачимо, що правитель і практика управління є, з одного боку, практиками множинними, оскільки управлінням займаються багато людей: батько сімейства, настоятель монастиря, а також педагог і вчитель у ставленні до дитини та учня; отже, має місце безліч урядів і в цьому випадку уряд князя, що керує своєю державою – лише одна з його модальностей, з іншого ж боку, всі ці уряди знаходяться всередині суспільства і держави. Саме всередині держави батько сімейства керує своєю сім'єю, а настоятель монастиря – монастирем. Таким чином, є в наявності відразу і безліч форм правління, притаманних державі, і іманентність практик управління відносно держави; велика кількість і іманентність відповідних форм діяльності, радикально протиставлені трансцендентній одиничності державця Макіавеллі.

Франсуа де ла Мот Ле Вейе в трохи більш пізньому тексті покаже, що в реальності існують три типи правління, кожен з яких відповідає певній формі знання і особливій формі мислення: по-перше, управління самим собою, що належить до моралі, по-друге, вміння відповідним чином управляти сім'єю, що належить до економіки; нарешті, наука гідного управління державою, яка, у свою чергу, є частиною політики. Очевидно, що, в порівнянні з мораллю і економікою, політика займає особливе місце, і де ла Мот Ле Вейе виразно вказує, що політика – це аж ніяк не економіка і зовсім навіть не мораль. Я вважаю важливим те, що, незважаючи на подібну типологію, всілякі мистецтва управління неодмінно посиляються на сутнісну спадкоємність між першою та другою і між другою та третьою ланками і постулюють цю наступність.

Незважаючи на те, що вчення про державця і правова теорія суверена невпинно прагнуть підкреслювати розрив між владою князя і будь-якою іншою владною структурою, – як тільки мова заходить про пояснення, про оцінку, про обґрунтування подібного розриву в різних мистецтвах управління, виникає необхідність виділяти спадкоємність по низхідній і по висхідній лініях.

Спадкоємність по висхідній означає, що бажаючий мати можливість керувати державою для початку повинен навчитися керувати самим собою; потім, уже на іншому рівні, керувати своєю сім'єю, своїм майном, своїм маєтком і, врешті-решт, він добереться до управління державою.

І зворотне, ми бачимо спадкоємність по низхідній, що означає, що якщо держава управляється належним чином, а батьки сімейств вміють гідно розпоряджатися своєю сім'єю, своїми багатствами, майном, власністю, то й індивіди, у свою чергу, управляють собою належним чином. Подібну спадну лінію, коли навіть у поведінці індивідів і в керівництві сім'єю відчуваються відзвуки гарного управління державою, починають називати «поліцією». Педагогіка для державця забезпечує спадкоємність різних структур правління по висхідній лінії, а поліція – спадкоємність по низхідній. Як би там не було, основною частиною, центральним елементом для цієї наступності, як у педагогіці державця, так і в поліції, є управління сім'єю, яке справедливо називається «економією».

Образ «мистецтва управління» повинен дати відповідь, головним чином, на наступне питання: як задіяти економію, тобто належне управління індивідами, майном, багатствами, що схоже з

керівництвом у родині доброго батька сімейства, що вміє направляти свою дружину, дітей і челядь; вміти примножити сімейний стан та знайти для сім'ї відповідних союзників?

Впровадження економії у сферу політичної практики – на мій погляд, була основна мета уряду. У статті «Політична економія» Жан-Жака Руссо виразно видно, що, в принципі, він ставить проблему в тих таки поняттях: схематично кажучи, насамперед слово «економіка» означає «мудре управління будинком заради загального блага всієї родини». Управляти державою, отже, буде означати задіяння економії на рівні всієї держави, іншими словами, забезпечення пильного нагляду і контролю за жителями і багатствами, за поведінкою всіх і кожного, подібно контролю батька сімейства над домочадцями і майном.

Кене говорив про гідне правління як про «економічне управління»; у Кене ми знаходимо фрагмент, де виникає поняття економічного управління, що є по суті тавтологією, оскільки мистецтво управління і є якраз мистецтво втілювати владу в життя згідно з відповідною економічною структурою і моделлю. Однак, якщо Кене каже «економічне управління», то справа тут у тому, що слово «економіка», вже починає набувати сучасного змісту і саме в ту пору починають вважати, що сама сутність управління, тобто, сутність мистецтва виконання влади як економіки, отримує в якості основного предмета те, що ми називаємо «економікою» сьогодні. У XVI ст. поняття «економія» означало форму правління; у XVIII ст., переживши ряд складних і, по-моєму, основоположних для нашої історії змін, воно стане позначати певний рівень реальності, якусь сферу втручання. Отже, це і означає «управляти» та «бути керованим».

У тій же книзі Гійома де ла Перьєра ми зустрічаємо наступне формулювання: «Управління полягає в умінні вірно розставляти речі, які беруться під відповідальність, щоб спрямувати їх до відповідної мети». У фразі «Управління полягає в умінні вірно розставляти речі», я хотів би затриматися на слові «речі», якщо ми подивимося, що характеризує сукупність об'єктів, які підпадають під дію влади, то помітимо, що для Макіавеллі об'єктом і, в деякому розумінні, метою влади є дві речі: з одного боку, територія, а з іншого боку, люди, які населяють цю територію.

Безумовно, території можуть бути родючими або ні, вони можуть бути густонаселеними або, навпаки, з невеликою кількістю

населення, мешканці можуть бути багатими чи бідними, активними або бездіяльними, проте всі ці елементи є змінними у порівнянні з «територією», що утворює саму основу князівства і суверенітету.

Коли Ла Перьер каже, що уряд управляє «речами», що він має на увазі? Я не вважаю, що мова йде про протиставлення речей людям; швидше, мова йде про те, щоб показати, що уряд співвідноситься все-таки не з територією, але з певною подобою комплексу, утвореного людьми і речами. Іншими словами, об'єкти, за які уряд повинен нести відповідальність – це ті ж люди, але розглянуті в їх відносинах, взаємозв'язках, в їх переплетенні з такими предметами, як багатства, ресурси, продовольство і, звичайно ж, територія, в її межах, з її якостями, кліматом, посухами, родючістю; саме люди, в їх взаємозв'язках з такими свого роду речами, як звичаї, звички, образи дій і образи думки, і, нарешті, це люди в їх взаємозв'язку з такими «речами», як можливі події і нещастя, такі, як голод, епідемії, смерті.

Підтвердження тому, що уряд керує речами, котрі розуміються як взаємодія людей і речей, по-моєму, нескладно знайти в метафорі корабля. Що означає управляти кораблем? Безумовно, це означає управляти моряками, але в той же час – брати на себе відповідальність за сам корабель і вантаж на ньому; керувати кораблем означає ще й враховувати напрям вітру, розташування підводних рифів, можливі бурі і негоди; це означає організовувати взаємодію між моряками, яких необхідно вберегти, і кораблем, який слід зберегти в цілості, а також вантажем, який треба доставити в порт, взаємодія з такими подіями, як вітри, підводні рифи, бурі, – саме взаємодія характеризує управління кораблем. Те ж стосується й будинку: керувати сім'єю по суті означає не тільки прагнути зберегти майно сім'ї, але й піклуватися про індивідів, складові сім'ї, про їх багатство і добробут, це означає приймати до уваги можливі події: смерті, народження, це значить думати про те, що можна зробити – наприклад, поріднитися з іншими сім'ями.

Таке загальне керівництво, характерне для уряду. Основне – це комплекс людей і речей, а територія і власність є всього-на-всього свого роду змінними. Я знову повертаюся до щойно процитованого фрагменту, де Ла Перьер говорить: «Управління полягає в умінні вірно розставляти речі, які беруться під відповідальність, щоб спрямовувати їх до відповідної мети». Уряд, отже, має кінцеву мету і в цьому знову-таки, на мій погляд, уряд дуже чітко протистоїть

суверенітету. Безумовно, у філософських і правових текстах суверенітет ніколи не представлявся явним і невід'ємним правом. Ні юристами, ні тим більше теологами ніколи не проговорювалося, що легітимний суверен оволодіває владними повноваженнями раз і назавжди. Для того, щоб бути гідним правителем, суверен завжди зобов'язаний покладати собі мету, а саме, «загальне благо і добробут кожного».

Суверен не вправі вважати щось вигідним для себе, якщо це не приносить користі ще й державі. Але в чому ж полягають суспільне благо і добробут кожного, про які говорять правознавці, постійно посилаючись на них, як на ціль самого суверенітету? Якщо ви подивитесь на те, що правознавці й теологи реально розуміють під «суспільним благом», ви побачите, що воно є в наявності тоді, коли всі піддані безумовно підкоряються законам, добре виконують покладені на них обов'язки, старанно займаються ремеслами, яким вони себе присвятили, і дотримуються встановленого порядку хоча б у тій мірі, в якій він відповідає законам, що запропоновані Богом, природі та людям. Іншими словами, суспільне благо – це, по суті, підпорядкування закону, закону суверена на землі і закону абсолютного суверена, Бога. Однак у будь-якому випадку, якщо метою суверенітету є суспільне благо, то загальний добробут виявляється не чим іншим, як абсолютною підпорядкованістю. Це означає, що мета суверенітету зациклена на самій собі: вона відсилає до самого здійснення суверенітету; благо є підпорядкування закону, отже, благо, до якого прагне суверенітет, полягає в підпорядкуванні людей цьому суверенітету. Така сутнісна зацикленість, яка – незалежно від її теоретичної структури, моральної виправданості чи практичних наслідків – не настільки вже й далека від того, про що говорив Макіавеллі, коли він проголошував, що основним завданням князя має бути збереження князівства; ми завжди обертаємося в колі суверенітету, який співвідноситься з самим собою, і в колі князівства, яке співвідноситься з самим собою.

Управління визначається Ла Перьером як уміння вірно розставляти речі, щоб спрямовувати їх не до деякої форми «суспільного блага», як у текстах правознавців, але до «відповідної мети» для кожної з тих речей, якими якраз і необхідно управляти. Це передбачає, перш за все, множинність конкретних цілей; так, наприклад, уряд повинен чинити так, щоб вироблялася за

можливістю найбільша кількість багатств, щоб людям поставлялися достатні кошти для існування; в кінцевому підсумку, уряд повинен зробити так, щоб населення змогло рости, отже, перед нами цілий ряд конкретних цілей, які незабаром стануть самою метою уряду. І для того, щоб досягти цих різноманітних цілей, необхідно вірно розставити речі. Слово «розстановка» тут важливе. Те, що, по суті, дозволяло суверенітету досягти його мети, тобто, викликати підпорядкування закону, є сам закон; таким чином, закон і суверенітет зливалися в єдине. І навпаки, в даному випадку мова йде не про те, щоб нав'язати закон людям, але про те, щоб розставити речі, іншими словами, про використання не стільки законів, скільки тактик, або, в граничному випадку, про використання максимуму законів як тактик; необхідно діяти так, щоб при використанні відомої кількості засобів досягти тієї чи іншої мети.

Я вважаю, що тут ми спостерігаємо важливий розрив: якщо кінцева мета суверенітету укладена в ньому самому і якщо суверенітет витягує з самого себе знаряддя управління у вигляді законів, то, на відміну від цієї мети, кінцева мета уряду закладена в керованих ним речах, вона полягає в пошуках вдосконалення, розширення та інтенсифікації спрямованих урядом процесів, і інструменти уряду замість того, щоб бути законами, перетворюються на різноманітні тактики. Як наслідок, ми бачимо регресію закону або, точніше, з точки зору того, чим має бути уряд, закон безумовно не служить основним знаряддям.

Нарешті, четверта ремарка: Гійом де Ла Перьєр каже, що той, хто вміє гідно керувати, повинен володіти «терпінням, мудрістю і старанністю». Що він розуміє під «терпінням»? Для пояснення слова «терпіння» він бере як приклад того, кого називають «королем медоносних мух», тобто джмеля, і каже: «Джміль царює над вуликом, не вдаючись до допомоги жала». Бог забажав показати таким способом, – «містично», як каже Ла Перьєр, – що для виконання своєї влади істинний правитель не потребує жала, іншими словами меча; він повинен володіти швидше терпінням, ніж гнівливістю, і він також не має права вбивати, не має права отримувати дохід з власної сили, що є сутністю особистості правителя. У чому ж полягає позитивний сенс «відсутності жала»? У «мудрості і старанності». «Мудрість» – на відміну від того, що було прийнято в традиції – не є «знання законів людських і

божественних», іншими словами, розуміння правосуддя і справедливості, але саме знання речей і цілей, яких можна досягти, знання того, що треба робити, щоб їх досягти, «розстановка», яку необхідно використовувати для досягнення цілей; саме таке знання і становить мудрість суверена. Що ж стосується його «старанності», то вона виявляється у тому, що суверен або, вірніше, керуючий, має право керувати лише в тій мірі, в якій він розмірковує і діє так, як якщо б він був на службі у керованих. У цьому випадку Ла Перьер знову-таки відсилає до прикладу з батьком сімейства: батько сімейства – це той, хто встає в будинку раніше всіх і лягає спати пізніше за всіх інших, це той, хто за всім слідкує, оскільки вважає себе відданим на службу у власному будинку.

Подібна характеристика уряду сильно відрізняється від характеристики державця, яку ми знаходимо у Макіавеллі.

У кінці XVI – на початку XVII ст. мистецтво управління вперше кристалізується: воно зосереджується на темі державних інтересів, але не в тому зневажливому і негативному значенні, який надається цьому поняттю зараз (і означає порушення правових принципів, принципів справедливості та людяності в інтересах держави), але в позитивному і прямому значенні. Держава управляється за властивими їй раціональними законами, які не виводяться тільки з природних і божественних законів, як і з одних лише заповідей мудрості і розсудливості, держава, як і природа, має власну раціональність, навіть якщо це раціональність особливого типу. І у зворотному порядку: мистецтво управляти не повинно шукати обґрунтувань у трансцендентальних законах, у космологічній моделі або в якомусь філософському чи моральному ідеалі, воно повинно вивести принципи своєї раціональності в особливій реальності держави.

Меркантилізм став найпершим зусиллям, я б сказав, першим досягненням мистецтва управління на рівні і політичної практики, і знань про державу. У цьому значенні можна сказати, що меркантилізм – це перший рівень раціональності мистецтва управління, кілька принципів (швидше моральних, ніж конкретних) якого зазначив у своїй книзі Ла Перьер. Меркантилізм є первинною раціоналізацією виконання влади як урядової практики; це перша спроба створення науки про державу, здатна стати тактикою уряду, а проте меркантилізм виявився скутим, на мій погляд, саме тому,

що ставив основною метою міць суверена: як чинити не стільки для того, щоб країна була багатою, скільки для того, щоб суверен міг керувати багатствами, володіти скарбами, формувати військо і з його допомогою проводити свою політику? Мета меркантилізму – це потужність суверена, а інструменти, якими послуговується меркантилізм – закони, постанови, встановлення, іншими словами, традиційні знаряддя суверена. Отже, з одного боку, мистецтво управління було скутим занадто широкими, занадто абстрактними і занадто жорсткими рамками суверенітету, а з іншого боку, використанням занадто вузької, занадто крихкої, занадто непослідовної моделі сім'ї. Мистецтво управління, що намагалося пристати до загальної структури суверенітету в той же час зводилося до конкретної схеми управління сім'єю. Як зробити так, щоб правитель був здатний керувати державою так само добре, вміло і акуратно, як управляють сім'єю? І через те ж все виявлялося скутим ідеєю економії, яка навіть в ту епоху мала відношення тільки до управління невеликим комплексом, представленим сім'єю і домочадцями.

Статистика, яка до тих пір функціонувала в адміністративних межах, а, отже, в межах механізму дії суверенітету, виявила і стала поступово розкривати те, що населення має власні закономірності: рівень смертності, частоту захворювань і коефіцієнт нещасних випадків. Статистика також показала, що перенаселеність робить специфічний вплив і що такі феномени, як великі епідемії, територіальна експансія, крива зайнятості та накопичення не можуть зводитися до того, що відбувається всередині сім'ї. І ще статистика показала, що переміщення, способи дії і активність населення призводять до певних економічних наслідків. Дозволяючи кількісно оцінювати феномени, пов'язані з населенням, статистика фактично виявляє специфічні речі, які не зводяться до вузьких рамок сім'ї.

Як тільки населення починає проявляти свою повну невідповідність до моделі сім'ї, сім'я відразу відступає на другий план, вона стає складовою частиною населення. Отже, вона перестає бути зразком; вона – всього лише сегмент, привілейований тільки тому, що коли від населення бажають чогось досягти в плані статевої поведінки, демографії, дітонародження, споживання, то це роблять за допомогою сім'ї. З моделі сім'я стає інструментом,

привілейованим інструментом управління населенням, перестаючи бути химерним зразком належного правління.

Вигода, зрозуміла як вигода кожного окремого індивіда, що представляє населення, і вигода як інтерес всього населення, незалежно від інтересів і прагнень окремих індивідів, – ось що стає метою і основним інструментом управління населенням. Це народження нового мистецтва або, у всякому разі, поява зовсім нових тактик і технік.

Словом «урядовість» я хотів би окреслити три моменти. Під «урядовістю» я маю на увазі комплекс інституцій, процедур, досліджень і аналізів, розрахунків і тактик, що дозволяють втілювати в життя дуже специфічну, хоча і складну форму влади, основною метою якої є населення, основною формою знання – політична економія, а переважним технічним інструментом – апарати безпеки. По-друге, під «урядовістю» я маю на увазі тенденцію, силову лінію, яка на всьому Заході вже здавна невинно вела до переваги типу влади, який можна назвати «управлінням» над всіма іншими: суверенітетом і дисципліною; а це сприяло, з одного боку, розвитку цілого ряду особливих урядових апаратів, а з іншого – розвитку цілого ряду знань. Нарешті, під «урядовістю», я гадаю, слід також розуміти процес або, вірніше, наслідок процесу, за допомогою якого середньовічна держава правосуддя, що стала в XV–XVI ст. адміністративною державою, поступово виявилася власне «урядовою». Держава, безсумнівно, як тепер, так і протягом її історії, не володіє і не володіла ні єдністю, ні індивідуальністю, ні жорсткою функціональністю, і я навіть сказав би, навіть важливістю; в кінцевому підсумку, держава, ймовірно, – всього лише вигадана реалія, міфологізована абстракція, і значення її набагато менше, ніж вважають. Довголіття держави і рамки державного слід розуміти тільки на основі загальних тактик урядового. Єпископат, нова військово-дипломатична техніка і, нарешті, поліція, я вважаю, були трьома найважливішими елементами, на основі яких відбулося урядування держави, фундаментальне явище в історії Заходу.

Друкується за: Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и ее генезис) / М. Фуко // Логос. – 2003. – № 4–5 (39). – С. 4–22.